

Az Országos Széchényi Könyvtár ún. világháborús- és proletárdiktatúra-gyűjteménye

FERENCZYNÉ WENDELIN LIDIA

Napjainkban már, ha az Országos Széchényi Könyvtár egységes egészet alkotó állományának történetét és rétegződését vizsgáljuk, jóformán csak a könyvtári irattár és a régi növendéknaplók lapjai között lelhetünk rá két egykori különgyűjtemény nyomaira. Az idetartozó dokumentumok ma már az állomány egészébe beolvasztna sorakoznak a raktári polcokon és csupán a bennük található bélyegzők és régi jelzetek őrzik hajdani hovatartozásuk emlékét. De e két gyűjtemény létrejötte, fejlődése és végül megszűnése a XX. századi könyvtári állománytörténetnek mégis érdekes, figyelemreméltó fejezetét jelenti.

A világháborús gyűjtemény megszervezésének gondolata szinte az I. világháború kitörésével egy időben vetődött fel. Már az 1914. évi munkáról szóló beszámoló jelentésben ezt olvashatjuk: „A könyvtár . . . a háború kitörése napjától kezdve célul tűzte ki e mozgalmas idők lehető teljes irodalmának, a háborúra vonatkozó hivatalos és magántermészetű hirdetések és apróbb nyomtatványok mindenféle nemének lehetőleg teljes összegyűjtését, mert ezek megbecsülhetetlen forrásai lesznek a mostani nagy idők történetének.”¹ A célkitűzés tehát: a jövő történetírása számára összegyűjteni és megőrizni a háború politikai, diplomáciai és hadieseményeire, valamint a hátszágok életére vonatkozó dokumentumokat — megjelenési helyre és megjelenési formára való tekintet nélkül. A feladat túlnő a nemzeti könyvtár hagyományos gyűjtőköri megkötöttségein, nem szorítkozhat egyetlen ország irodalmi termésének feltárására és nem korlátozódhat kizárólag a szokásos könyvtári dokumentumok, elsősorban a könyvek állománybavételére. Mivel a háborús anyagot hungarica-jellegűvé az a tény tette, hogy Magyarország is részt vett a világháborúban — ennek gyűjtése a könyvtár eddigi gyűjtőkörének szinte korlátlan kiterjesztését jelentette.

A Széchényi Könyvtár az idő tájt nem állott egyedül ezzel a törekvésével: nyugati, elsősorban a német nyelvterület könyvtárainak példáját igyekezett követni. Tapasztalatgyűjtés céljából *Fejérpataky* László igazgató *Holub* József segédörrel, a kialakítandó új gyűjtemény gondozójával Ausztriában és Németországban tanulmányutat is tett², melynek során a bécsi udvari könyvtár, a müncheni, drezdai és berlini királyi, a boroszlói egyetemi és városi könyvtár, a lipcsei Deutsche Bücherei és a Museum für Buchgewerbe und Graphik háborús gyűjteményét keresték fel. Bár a Széchényi Könyvtár világháborús gyűjtése 1915-ben, a tanulmányutak idején, már csírájában létezett, a tapasztalatszerzés

egyik főcélja — egyebek között — a gyűjtőkori határok megállapítása volt. A felkeresett könyvtárak közül gyűjteményünk fentebb idézett célkitűzéséhez hasonló teljességre csak a müncheni és berlini királyi könyvtár, valamint a lipcsei Deutsche Bücherei törekedett. Ezek közül a müncheni Königliche und Staatsbibliothek — mely szakbeosztásával a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának a XIX. században mintaképpül szolgált — a kötelespéldányok e célra történő felhasználásán kívül nagy összeget tudott fordítani a külföldi irodalom megvásárlására is. Hasonló volt a helyzet a berlini Königliche Bibliothek esetében is, amely a kedvező anyagi feltételek mellett a háborús gyűjtés kedvező személyzeti feltételeit is — hűsz alkalmazottal! — meg tudta teremteni. A Deutsche Bücherei fenntartói, a német könyvkiadók igen lelkiismeretes küldeményei révén volt képes világháborús anyagának viszonylagos teljességét elérni, minimális vétel szükségességével, de még e feltételek mellett is a háborús napilapok gyűjtésétől eltekintett. Még inkább korlátozott volt e tekintetben a többi németországi és a bécsi udvari könyvtár gyűjtőköre — ezek a helyi vonatkozású anyag teljessége mellett megelégedtek a háborúval kapcsolatos nagyobb, összefoglaló külföldi művek válogatott beszerzésével.

Nyilvánvalóan kitűnik tehát, hogy a háborús gyűjtés szempontjai még Európa többi könyvtárában sem voltak tisztázottak. Viszont az idő sürgetett, a többnyire efemer jellegű nyomtatványok megszerzése csak megjelenésükkel egy időben volt lehetséges. Így állott elő az a helyzet, hogy e gyűjtési szempontok tisztázása, valamint az ehhez szükséges anyagi és személyzeti feltételek felmérése már csak a háború előrehaladtával egyre halmozódó dokumentumok birtokában, évek múltán kerülhetett napirendre. Ezért eredményezte az Országos Széchényi Könyvtár vezetőségének e *kezdetben* dicséretes szándéka azt a beláthatatlan mennyiségű pénzt és munkát igénylő gyűjteménytorzót, melynek javarésze a későbbi korszakok már csak, mint a Nemzeti Könyvtár törzsanyagába tolakodott idegen testre tekintettek.

Már a háború kitörésének évében, de még fokozottabb mértékben 1915-ben egymás után jelentek meg a magyar napilapok hasábjain a tájékoztató jellegű közlemények a könyvtár új gyűjteményéről, kéréssel és felhívással fordulva egyben a lakossághoz, hogy a birtokában levő mindennemű háborús emlékekkel járuljon hozzá e gyűjtemény gazdagításához. A belföldi nyomtatványok megszerzéséhez ez a módszer célravezetőnek látszott, valóságos gyűjtési mozgalmat indított útjára, melyből a budapesti és vidéki iskolák tanulóifjúsága is kivette részét. Az eredményről az éves statisztikai kimutatások is tanúskodnak, melyek az 1914-től 1922-ig eltelt időszakban 40 977 könyvtári egység állománybavételénél jelölnek meg forrásként ajándékozó magánszemélyt vagy intézményt. Az ajándékozások tárgyai többnyire napilapok, hirdetmények, úrlapok, élelmiszerjegyek, bélyegek, levelezőlapok voltak — könyvek csak igen ritkán —, de a gyűjtés szempontjából ezek a dokumentumok szinte még nagyobb jelentőséggel bírtak, mint a kereskedelemben is hozzáférhető könyvanyag. Feltételezhetjük természetesen, hogy az ajándékként nyilvántartott tételek jelentős része több példányban is beérkezett. Annál is valószínűbb ez, mert a magánszemélyekhez intézett felhívásokkal egy időben a könyvtár hivatalos szervekkel is kötött megállapodásokat. Így a belügyminiszter rendelete az ország összes hatóságait kötelezte hirdetményeik egy-egy példányának beszolgáltatására, továbbá a közös hadügyminisztérium szintén ígéretet tett rendeleteinek megküldésére. E hivatalos küldemények meny-

nyiségéről sajnos nem tudunk pontos képet alkotni, mert ezeket a könyvtár a háborús gyűjteménybe kerülő kötelespéldányokkal együtt tartotta nyilván, de számuk mindenestre lényegesen alatta maradt a magánszemélyektől beérkező ajándékokénak.

E két beszerzési forrás azonban, úgy látszik, nem eredményezte együttesen sem a belföldi háborús dokumentumok gyűjteményének teljességét, kiegészítésére a beszolgáltatott kötelespéldányokhoz kellett fordulni, melyek közül a háborús tárgyak leválasztás után nem a könyvtár törzsanyagába, hanem mindjárt a világháborús különgyűjteménybe kerültek.

A gyűjtemény belföldi anyaga tehát az ajándékokból, hivatalos beszolgáltatásokból és a kötelespéldányokból különösebb anyagi befektetés és munkaerő-ráfordítás nélkül összegyűlt.

Nehezebb feladatot jelentett azonban a külföld háborús irodalmának megszerzése. 1914-ben, a gyűjtemény felállításakor még a könyvtár a régi békeévek kielégítő dotációjával rendelkezett, ennek birtokában látott hozzá a külföldi beszerzés megszervezéséhez. A külföldön élő magyar megbízottakon keresztül sikerült megrendelnie nemcsak a Magyarországgal szövetséges viszonyban álló, de a semleges, sőt az ellenséges államok kiadványainak egy részét is. Így többek között *Eckhart* Ferenc, a bécsi állami levéltár magyar részről delegált megbízottja és *Träger* Ernő, a közös pénzügyminisztérium munkatársa Bécsben, *Leffler* Béla stockholmi egyetemi tanár Svédországban és Dániában, *Zoltai-Zehrer* József Rómában, *Pfeiffer* Miklós Svájcban, *Kresz* Géza hegedűművész, a bukaresti állami konzervatórium tanára Romániában gyűjtötték — utólagos elszámolásra — a háborús nyomtatványokat és intézték a periodikák előfizetését. Gyűjtésüket kiterjesztették más országoknak a saját tartózkodási helyükön beszerezhető kiadványaira is. A könyvtár munkatársai külföldi hivatalos vagy tanulmányútjaik során szintén gondot fordítottak a gyűjteményt kiegészítő dokumentumok felkutatására: *Fejérpataky* László és *Holub* József elsősorban Bécsben, *Bajza* József Zágrábban, *Varju* Elemér Belgrádban, *Schmidt* Tibolt Romániában, *Sikabonyi* Antal pedig Csehszlovákiában folytatott érdemi anyaggyűjtést. Ezek a személyes kapcsolatok, illetve utazások főként a külföldi kisnyomtatványok és periodikák begyűjtését tették lehetővé, a könyvek vásárlása többnyire közvetlenül a könyvkereskedőktől történt, túlnyomórészt a bécsi *Gilhofer és Ranschburg* cégtől, a lipcsei *Karl W. Hiersemanntól* és a müncheni *J. Schweitzer* Sortimenttől.

A legjelentősebb szállító a genfi *Argus Suisse de la Presse* volt, mellyel a Széchényi Könyvtár első ízben 1894-ben került kapcsolatba, amikor ez felajánlotta a *Kossuth* halálával foglalkozó külföldi sajtó figyelését. Ez adta az ötletet 20 évvel később a kapcsolat újrafelvételéhez, amely, mint a későbbiekben látni fogjuk, a könyvtár számára hosszú éveken keresztül egyre terheesebb adóságok forrását jelentette. Az *Argussal* kötött megállapodás három területre vonatkozott: 1. előfizetés a legjelentősebb külföldi napilapokra (*Le Temps*, *La Stampa*, *The Times*, *Daily Mail* stb.), 2. a Magyarországgal és általában a világháborúval foglalkozó cikkanyag újságkivágatainak megrendelése, 3. a háborús tárgyú külföldi könyvanyag vétele.

Az új gyűjtemény fejlesztése a háború első két évében még nem okozott különösebb anyagi problémát. Az idetartozó dokumentumok között még viszonylag kis számban szerepelnek könyvek, a háború történetének és eseményeinek könyvszerű formában való feldolgozására inkább csak a háború utolsó évében és főként

a békekötés utáni időszakban került sor. Eleinte az állományba vett anyag java-részt a kisnyomtatványok alkották, melyeknek beszerzését a rendelkezésre álló anyagi keret szinte minden nehézség nélkül biztosította. 1916 után azonban e keret megoszlási aránya a törzsgyűjtemények és a világháborús gyűjtemény között szükségszerűen az utóbbi javára tolódott el. A nem háborús tárgyú, kül-földi tudományos, standard művek, melyeknek beszerzésére a könyvtár 1914-ig igen nagy gondot fordított, anyagi fedezet hiányában háttérbe szorulnak, átadva helyüket a háborús anyag átláthatatlan tengerének. Ez a szerzeményezési politika egyre inkább kárát jelentette a Nemzeti Könyvtár tudományos színvonalának, a százéves, mindig korszerűsége törekvő állománygyarapítás 1915-től törést szenvedett egy, a teljességet soha elérni nem tudó, erőnket messze felülmúló gyűjtemény érdekében, melyet — mondhatni — a kor divatja hívott életre.

Világosan tükrözi a fentebb vázolt folyamatot az a táblázat, amely egyrészt a világháborús gyűjteménynek, másrészt a könyvtár valamennyi többi tárának gyarapítására fordított összeg megoszlását mutatja évenként, 1914-től 1922-ig³:

	Világháborús gyűjtemény			A könyvtár többi gyűjteménye		
	Korona	Német márka	Frank	Korona	Német márka	Frank
1914	977,49	212,65	—	40 395,51	3 376,10	165,35
1915	8 185,49	6 295,06	1 910,40	11 543,50	164,85	254,30
1916	7 948,30	8 951,18	3 010,50	9 982,45	862,10	36,—
1917	16 767,97	14 065,46	5 148,10	16 314,63	1 818,95	—
1918	3 814,72	6 356,92	8 802,35	23 400,34	1 548,50	—
1919	7 918,20	280,—	35,20	12 393,09	173,—	14,—
1920	602,50	—	—	32 113,21	85,40	—
1921	1 264,—	2 378,50	—	93 216,12	999,50	—
1922	266,—	—	—	276 392,21	2 254,—	—

Hasonló képet mutat, ha a vétel útján beszerzett tételek darabszámát vizsgáljuk a világháborús gyűjtemény és a többi tár (ideértve a Nyomtatványi Osztály, a Hírlaptár, a Kézirattár és a Levéltár) gyarapodásának tekintetében.

	Világháborús gyűjtemény	Többi tár
1914	6 174	6 572
1915	27 351	1 400
1916	19 584	2 016
1917	25 137	3 153
1918	12 656	2 547
1919	7 260	13 497
1920	1 490	14 308
1921	1 335	3 068
1922	1 166	1 334

Még ha tekintetbe vesszük is, hogy a háborús gyűjtemény feltűnően magas darabszámának javarészt a már említett kisnyomtatványok alkotják, (míg a Nyomtatványtár egyéb tárgyú kisnyomtatvány-állománya szinte kizárólag kötelespéldány útján szaporodott, tehát a vételi darabszámot nem emelte) — még akkor is megdöbbentő aránytalanságot tükröznek az adatok a háborús gyűjtemény javára!

Mind a beszerzett darabszám, mind a vételre fordított pénzösszeg 1917-ben éri el tetőpontját. 1918-ban már mindkét tekintetben visszaesés mutatkozik. Ennek okát a jelentések a háborús nyomtatványok számának csökkenésével magyarázzák. Ez azonban csak az egyik ok. De nem adnak magyarázatot arra vonatkozóan, hogy 1918-ban az előző évinek még így is a felét jelentő könyvtári egység vétele mellett az 1917. évi pénzösszegnek hozzávetőlegesen csak a negyedrésze került kifizetésre. Ugyanis 1917 végéig a könyvtár még képes volt, egyéb beszerzéseinek rovására a háborús anyaggyűjtés adósság nélküli finanszírozására. 1918-ban az egyre nehezedő pénzügyi helyzet és az egyéb anyag vételének aggasztó elmaradásai miatt a háborús megrendeléseknek már csak egy kis hányadát fizették ki azonnal, a többi, adósságként, a következő évekre tolódtott volna. 1919. január 1-én pedig, éppen amikor a háború befejeztével az elmúlt évek eseményeinek tudományos feldolgozása és publikálása megkezdődött, az Országos Széchényi Könyvtár valamennyi külföldi megrendelésének végleges lemondására kényszerült.⁴

Ezzel egy időben megindultak a tárgyalások az 1918. évi adósságok rendezése érdekében. Az ország háború utáni nehéz anyagi helyzete természetesen a kulturális intézmények, így a Magyar Nemzeti Múzeum dotációján is éreztette hatását, a könyvállomány gyarapításának céljaira 1919-ben rendelkezésre álló mintegy 20 000 korona (szemben pl. az 1914. évi kb. 41 000 koronával) még a legszükségesebb évi kiadások fedezetét sem biztosította. A tartozás pedig, csak a legnagyobb szállítónál, az *Argus*-nál több mint 27 000 svájci frank (mintegy 1 000 000 korona) volt! Elkezdődött az éveken keresztül tartó levélváltás és tárgyalás a svájci konzulátuson keresztül⁵, valamint *Baranyai* Zoltán, a Népszövetség mellett működő magyar titkárság vezetőjének közvetítésével⁶ a késedelmi kamatokkal egyre növekvő tartozás törlesztése illetve csökkentése tárgyában. Ehhez némi segítséget nyújtottak a világháborús gyűjtemény magyar anyagának, valamint az 1919-ben létesített proletárdiktatúra-gyűjteménynek a duplumai, melyeket a könyvtár két-két példányban adóssága fejében az *Argus de la Presse* rendelkezésére bocsátott. Az első küldemény 1921 februárban került postára, 472,80 svájci frank értékben. Csepp a tengerben, ha a 27 000 frank tartozásra és az 1922-ben már egyre rohamosabban devalválódó koronaértékre gondolunk! Ez a kilátástalan helyzet készítette a könyvtár vezetőségét arra a lépésre, hogy 1922 márciusában a vallás és közoktatásügyi miniszterhez forduljon kérelmével: vállalja el a Minisztertanács a svájci adósság rendezését, melyhez a könyvtár csupán hadi-gyűjteménye duplumáinak értékesítésével tud hozzájárulni.⁷ (A duplumok valutáért történő értékesítésére ugyancsak *Baranyai* Zoltán kapott megbízást⁸) Így sikerült a háború befejezése után öt esztendővel, 1923-ban végre lezárni a világháborús gyűjtés egyre nyomasztóbbá váló anyagi kihatásait.

A békekötés évében a világháborús gyűjtemény 133 519 könyvtári egységet számlált, ez a mennyiség 1922-ig — amíg az anyag különálló naplózása érvényben volt — 176 751-re növekedett.

A világháborús gyűjtemény gyarapodása a beszerzés módja szerint⁹:

	vétel	csere	ajándék	köteles példány	összesen
1914	6 174		835	1375	8 384
1915	27 351		5880	8376	41 607
1916	19 584		9202	7869	36 655
1917	25 137		7657	5683	38 477
1918	12 656		6790	3940	23 371
1919	7 260	27	2448	1843	11 578
1920	1 490	60	4917	4553	10 020
1921	1 335	647	1217	109	3 308
1922	1 166	1	2031	153	3 351

Mivel a növedéknapló a különböző dokumentumfajtákat — mint erre a későbbiekben még rátérünk — vegyesen tartotta nyilván, nem állapítható meg külön-külön a kisnyomtatványok, fényképek és hírlapok mennyisége. A könyvek száma majdnem elérte a 15 000-t, de egyrészüik már 1922 után, sőt némelyik a 30-as évek elején került állományba. Ugyanis a gyűjtemény fejlesztése — ha lényegesen korlátozottabb mértékben is — de 1918 után tovább folytatódott, ajándékok és hivatalos beszerzések révén. Minthogy 1920-ban a Nemzeti Múzeum vezetősége által kiadott rendelkezés¹⁰ már írásban is rögzíti a kiadások minimumra szorítókorlátozását, a vásárlás útján történő gyarapítás szinte lehetetlenné vált. Ezt tanúsítja az egyik magángyűjtőhöz intézett kérelem is, melyben a könyvtár, értesülve a tulajdonos elajándékozási szándékáról, bejelenti igényét arra való hivatkozással, hogy saját erejéből nincs lehetősége gyűjteményének további fejlesztésére.¹¹ Hasonló indokkal fordultak az eddignél fokozottabb mértékben a hivatalos hatóságokhoz, így többek között a Külügyminisztériumhoz, a Hadsegélyező Hivatalhoz stb. is.¹²

A gyűjtemény felállításakor kitűzött cél, miszerint „ebből a csoportból egy hatalmas könyvtár lesz, melynek anyaga évtizedeken keresztül folyamatosan bővülni fog,”¹³ — az 1920-as évek elején már egyre bizonytalanabbá vált. De mindenképpen elismerést érdemel a könyvtár igyekezete, mellyel még éveken keresztül, csekély erejéhez mérten, továbbra is lelkiismeretesen törekedett a már eddig oly tetemes pénzösszeget és nagy munkát felemésztő gyűjtemény viszonylagos teljességének biztosítására. Ereje azonban igen korlátozott volt, jobbra csak a nemzeti könyvtár állományába egyébként is bekerülő magyarországi dokumentumokra szorítkozhatott, a megindított külföldi sorozatok örök csónkaságra ítélve maradtak a polcokon. Még 1920-ban újabb elképzelés merült fel a „könyvtárban létrehozott könyvtár” létjogosultságának indoklására: a Magyar Külügyi Társaság átiratot intézett a Nemzeti Múzeumhoz és a külügyminiszterhez, hogy a világháborús gyűjtemény „szerveztessék tovább kortörténeti könyvtárrá”, mely a külpolitikai irodalom gyűjtőhelye lenne.¹⁴ Bár a tervet a könyvtár akkori vezetője, *Melich* János támogatta, megvalósítására nem került sor. 1922-ben már *Melich* a Nemzeti Múzeum főigazgatójához intézett jelentésében arról ad hírt,

hogy a párizsi Musée et Bibliothèque de la Guerre „a háború történetére vonatkozó kutatásoknak központja akar lenni”, ennek keretében foglalkozik az egész világ, köztük Magyarországi háborús nyomtatványainak gyűjtésével.¹⁵ A francia intézmény lehetőségeivel a magyar Nemzeti Könyvtár az adott korszakban nem kelhetett versenyre, világháborús gyűjteménye fokozatos elhalásra ítéltetett.

A könyvtár törzsanyagába beolvadni teljes egészében azonban napjainkig nem tudott. Létét különálló egységként kezdte, a lipcei Museum für Buchgewerbe und Graphik, valamint a Deutsche Bücherei példáját követve. E két nagyszabású gyűjteménytől eltekintve a többi nyugati könyvtár háborús anyagát az egyes táruk állományába szétosztva rendezte, így azok kezdettől fogva a törzsszállomány szerves részét alkották. Az Országos Széchényi Könyvtár a háború nyomtatott emlékeinek gyűjtését kezdetben az akkor még szervezetiesen a könyvtárhoz tartozó levéltárra bízta, majd az itt külön kezelt anyag további gondozására 1916-ban már önálló osztályt szerveztek. A munkát eleinte maga a könyvtár igazgatója, *Fejérfataky* László, később *Holub* József, *Hoffmann* Mária, végül *Pánity* Vukoszava végezte. Ez utóbbi állította össze a gyűjtemény alapján a világháborús irodalom első nyomtatásban megjelent magyar bibliográfiáját.¹⁶ Az új osztály 1916-tól 1920-ig létezett, akkor beolvadt a Nyomtatványtárba, megőrizve azonban anyagának különállását. Gyarapodását 1915-től külön növekedénapló regisztrálta, melybe megjelenési formára való tekintet nélkül, a beszerzés forrása szerint csoportos leltári számot kapva (de azon belül egyedileg felsorolva) kerültek nyilvántartásba az új szerzemények. Egyes években önálló naplót vezettek még emellett az ide tartozó könyvekről külön is, de utalással ezek a teljes gyűjtemény naplójában szintén szerepeltek. Ugyancsak megkapták a világháborús leltári számukat a kötelezpéldányok közül átemelt dokumentumok is, tehát ezek valójában kétszer kerültek leltárba. Mint ebből láthatjuk, az állomány leltározásának elvei nem voltak egységesen kidolgozottak és következetesek, a szempontok az évek során többször változtak. A 30-as évek elején pedig már elhelyeztek itt olyan nyomtatványokat is, melyek leltárilag nem tartoztak a világháborús gyűjteménybe; vagyis ennek teljes állományát végül is semmiféle nyilvántartás híján nem tükrözte.

Hasonlóképpen nem tudunk pontos képet alkotni az anyag végleges elrendezéséről sem. A gyűjtés megkezdésekor, 1914-ben kialakított csoportosítási rendszert csak ideiglenesnek tekintették, minthogy a végleges elrendezés majd csak a háború befejezése után, a teljes anyag birtokában történhet meg. Nem áll rendelkezésünkre adat a végleges rendszer felépítésére vonatkozólag, de feltételezhetjük, hogy, ha egyáltalán jelentett is valami változtatást, az első csoportosításhoz hasonló elvekre épült. Ez az ideiglenes rendszer a teljes anyagot 4 főcsoportba és ezeken belül 28 kisebb egységbe osztotta:¹⁷

I. Hivatalos nyomtatványok:

1. Népeimhez, 2. a kormány manifestuma, 3. mozgósítási hirdetmények, 4. segélyezési, összeírási nyomtatványok, úrlapok, 5. a hatóságok küldeményei megyék, városok szerint rendezve, 6. a székesfőváros háborús nyomtatványai, 7. Horvátország háborús nyomtatványai, 8. a bosnyák-hercegovinai országos kormány és Sarajevo községi hirdetményei stb., 9. a hadikölesőkre vonatkozó nyomtatványok, 10. a tábori posta úrlapjai és postai hirdetmények, 11. veszteségajstromok.

II. *Nem hivatalos nyomtatványok:*

1. Ferenc Ferdinánd halálára vonatkozó nyomtatványok, 2. a harcban elesettek gyászjelentései, 3. téliruha-mozgalom, 4. Vöröskereszt, 5. jótékonycélú felhívások, gyűjtőívek, bélyegek stb., 6. műsorok, 7. háborús imák, imakönyvek, 8. térképek, 9. képek, 10. emléklapok, 11. tréfás nyomtatványok, 12. képes levelezőlapok, 13. harci dalok és versek, 14. hazai és külföldi lapok, folyóiratok egyes számai, 15. a przemysli Tábori Újság, 16. orosz emlékek, 17. vegyes aprónyomtatványok.

III. *Háborús irodalom (könyvek).*

IV. *Kézírtos anyag: a hadbavonultak naplói és levelei.*

A felosztás, így ideiglenes formájában is, képet ad a gyűjtött anyag sokrétűségéről, mely a megvalósítás jobb feltételei mellett valóban hű tükre lett volna a háborús évek történetének. De ezt a feladatát nem tudta betölteni. A gyűjtemény további sorsát vizsgálva, a könyveket, kisnyomtatványokat, hírlapokat és a kézíratos anyagot egymástól elválasztva ma már az illetékes táruk gondozásában találjuk. A könyvek egyrésze — elsősorban a magyarországi megjelenésűek és a külföldi hungaricumok — újabb, korszerű feldolgozás után a törzsállományba olvadtak. Csupán a kevésbé jelentős háborús művek maradtak meg a 20-as évek végén, utólag alkotott ún. „világháborús” jelzetükön, régi, kézírásos katalógusnyilvántartással, megőrizve egy nagyszabású, tudományos vállalkozás előre megfelelően át nem gondolt, lehetőségeiben fel nem mért munkálatainak emlékét.

*

A világháborús gyűjteménynél realisabb elképzelés hívta életre négy évvel később a Nemzeti Könyvtár másik egykori különgyűjteményét: az ún. „proletárdiktatúra-gyűjteményt”. Célja kezdetben a Tanácsköztársaság nyomtatványainak megőrzése lett volna, ez a gyűjtőkör a későbbiekben kibővült: visszatekintőleg a magyar munkásmozgalom történetére vonatkozó, 1919 előtti dokumentumokra és folytatólagosan: a Tanácsköztársaság bukása utáni időszak illegális sajtótermékeire, valamint a külföldi emigrációs irodalomra is. Mind az eredeti elképzelés, mind a későbbi gyűjtőkör bővítés összhangban állott azokkal a feladatokkal és lehetőségekkel, melyekre a Nemzeti Könyvtár, mint a magyar és magyar vonatkozású nyomdatermékek természetes gyűjtőhelye és egyben a magyar történetkutatás forrása, hivatott volt.

Még a Tanácsköztársaság fennállása idején, 1919. július 11-én merült fel először a „proletárgyűjtemény” felállításának terve. E célra a könyvtár 20 000 korona évi rendkívüli átalány biztosítását kérte, hivatkozva részint a kötelespéldány-beszolgáltatás hiányosságaira, részint arra, hogy a nyomdákban beérkező kötelespéldány a törzsállomány szakcsoportjaiban nyer elhelyezést, az új gyűjtemény számára többpéldányok beszerzése válik szükségessé.¹⁸ Feltételezhetjük, hogy a póthittel a könyvtár világháborús beszerzéseinek külföldi tartozásait is részben fedezni remélte, mert önmagában a tanácsköztársasági kiadványok vásárlása nem indokolja e viszonylag nagy összeg külön igénylését (hiszen az előző, 1918. évi könyvbeszerezésre fordított rendes átalány egészében nem érte el a 30 000 koronát!). A kérés teljesítésére azonban nem került sor, annál is inkább, mert időközben a Forradalmi Kormányzótanács a proletárdiktatúra emlékeinek gyűjtésére önálló intézményt hozott létre: a Proletármúzeumot.

Nem feladatunk ehelyütt e múzeum történetének részletezése, röviden azonban mégis szólnunk kell róla, mivel a későbbiek során ismertetendő gyűjteményünk kialakításában fontos szerepet játszott.¹⁹

A Proletármúzeum — kezdetben Munkásmozgalmi Múzeum néven — létesítéséről a Forradalmi Kormányzótanács 1919. június 21-én kelt, 119. sz. rendelete intézkedett.²⁰ A terv már áprilisban napirendre került, amikor is megszervezésére háromtagú direktórium alakult: *Diner-Dénes* József, *Krejszi* Dezső és *Révész* Mihály részvételével. A múzeum helyéül a Baross utcai Wenckheim-palotát (a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár későbbi otthonát) jelölték ki. Júniusban a létesítendő új múzeum már rendelkezhetett némi anyaggal is (állománya a nyomtatott emlékeken kívül jelvényekre, zászlókra, fényképekre stb. is kiterjedt), mert április 19-én a Közoktatásügyi Népbiztosság felhívással fordult a magán-személyekhez a birtokukban levő munkásmozgalmi emlékek bejelentésére, illetve átengedésére vonatkozólag.²¹ Május 13-án pedig a katonai parancsnokságok is utasítást kaptak hirdetményeik, rendeleteik két-két példányban történő beszolgáltatására.²²

Az így összegyűjtött anyag végleges rendezésére már nem kerülhetett sor, megakadályozta azt a Tanácsköztársaság leverése. A gyűjtési munkálatok azonban nem veszttek kárba, ezek szolgáltatták az alapot végül is a Széchényi Könyvtár proletárdiktatúra-gyűjteményének a kialakításához.

1919. augusztus 21-én *Révész* Mihály megbízásából a Proletármúzeum két tiszviselője, *Szentmiklóssy* Sándor és *Váradi* András, írásbeli beadvánnyal fordult a Nemzeti Múzeum vezetőségéhez, melyben javasolták, hogy a Nemzeti Múzeum vegye át a proletárdiktatúra összegyűjtött emlékanyagát és azt külön-gyűjteményként kezelje. Egyben ők ketten felajánlják további szolgálataikat az anyaggyűjtés és rendezés területén.²³ A könyvtár, felismerve az anyag jelentőségét saját állományának teljessé tétele szempontjából, azonnal megindította a lépéseket a szükséges felsőbb intézkedések megszerzésére, de a gyűjtemény teljességét és épségét már így sem sikerült biztosítani. A Wenckheim-palotába időközben beköltözött a Keresztény Nemzeti Párt, a helyiségek feltörve, a gyűjtemény szét-szóródva, őrizetlenül és ennek következtében csak töredékében találhatóan fogadta a könyvtár munkatársait. A hivatalos átvételre, melyen a Nemzeti Múzeum főigazgatója, *Fejérfpataky* László is részt vett, szeptember 29-én került sor, a rend-őrség jelenlétében. Október 2-től 4-ig zajlott le az átszállítás, munkálatairól jegyzőkönyv vétéstett fel a könyvtár részéről *Rédey* Tivadar segédőr, a Proletármúzeum részéről a már említett *Szentmiklóssy* Sándor aláírásával²⁴. De újabb hónapoknak kellett eltelniök, amíg a Múzeum két földszinti szobájában ömlesztve elhelyezett anyag szétválogatása megtörtént, melyből, az átvételi jegyzőkönyv értelmében, az Államrendőrség rezervált irattárából származó iratok a Főkapitányság tulajdonába kerültek vissza.²⁵

1920 áprilisában került hivatalosan a Széchényi Könyvtár növedéknaplójába a megmaradt gyűjtemény: 3670 db könyv mellett főként plakátok, fényképek, és gépirásos előadások.²⁶ Eredeti hovatartozásukat semmiféle tulajdon- vagy leltár-bélyegző nem jelöli, valószínűleg a Proletármúzeum rövid fennállása alatt ilyen-nel nem rendelkezett. A könyvek legtöbbször 20—40 példányt tüntet fel a leltár, a fölőspéldányokat utóbb feltehetőleg részben a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége kapta meg (erre utal később a Szellemi Termékek Tanácsa felszámolásakor beérkezett proletárdiktatúrai nyomtatványok duplumainak hasonló

sorsa²⁷⁾ részben pedig a könyvtár maga használta fel külföldi értékesítés vagy csere céljaira.

De az ily módon megalapozott gyűjtemény kiegészítéséhez (ekkor még a továbbfejlesztés, gyűjtőkörbővítés terve nem merült fel) a hatóságok segítségére volt szükség. A fehér terror, felismerve a kommunista sajtótermékek terjesztésében számára rejlő veszélyt, első rendeleteinek egyikével intézkedett „A közrendet és közbiztonságot veszélyeztető sajtótermékek beszolgáltatásáról és megsemmisítéséről”.²⁸ Pár nappal később összeállították a megsemmisítésre ítélt kiadványok első jegyzékét. De mielőtt végleges elpusztításukra sor került volna, szeptember 27-én a Főkapitányság a Nemzeti Múzeum kérésére az alábbi köriratot tette közzé:

„Tekintettel arra, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Igazgatósága azt a részemről is indokoltan talált kérelmet terjesztette elő, hogy a kerületi kapitányságokon összegyűlt sajtótermékeket megsemmisítésük előtt kiküldöttei által megtekinthesse és a jövőbeni törvényírása érdekében kiválogathassa, felhívom az összes hivatalokat, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum kiküldöttei részére a szóbanforgó sajtótermékek megtekintését s a megőrizni kívánt sajtótermékek kiválogatását tegyék lehetővé.”²⁹

A rendelkezés, úgy látszik, nem maradt hatástalan, még 1919 október—december folyamán több alkalommal lehetősége nyílt a könyvtár megbízottjának, hogy a kerületi rendőrkapitányságokon a lefoglalt nyomtatványok közül, elégetés előtt, csaknem 1500 darabot kiválogasson (többségükben két-két példányban.³⁰) Ezek főként a könyvkereskedésektől, a Vörös Újság kiadóhivatalából és a kerületi dohánytőzsdéktől elkobzott kiadványok voltak.

Különösen hiányos volt az állomány a Tanácsköztársaság vidéki megjelenésű nyomtatványainak tekintetében. Ennek pótlásához eredményesebbnek látszott a hivatalos szervek helyett a helyi könyvtárakhoz fordulni, nemegyesetben duplum-csere formájában. Ilyen cserekapcsolat létesült — kifejezetten a 19-es kiadványok vonatkozásában — a hódmezővásárhelyi könyvtárral, a debreceni kollégiumi nagykönyvtárral (ez utóbbi, igaz, nem sok eredménnyel), valamint a szegedi Somogyi Könyvtárral, ahol *Móra Ferenc* foglalkozott a Tanácsköztársaság helyi nyomtatványainak gyűjtésével.

1921-től kezdve már egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a baloldali irodalom publikálása a Tanácsköztársaság leverésével nem ért véget. Az emigrációba kényszerült szerzők munkásságának központja Bécs, Párizs, Berlin, később Moszkva lett, majd a 20-as évek második felétől az ország határain belül is mind erőteljesebben bontakozik ki az illegális baloldali publicisztikai tevékenység. A hungaricumok teljességben való gyűjtésére hivatott Nemzeti Könyvtár nem zárkozhatott el e kiadványok megőrzése elől, annál is kevésbé, mivel ezeket a fokozatosan erősödő cenzúra és rendőri éberség megsemmisítésre ítélte. Így terjesztette ki végül gyűjtőkörét a tanácsköztársasági nyomtatványokon túlmenően az 1919 előtt és 1920 után megjelent magyar munkásmozgalmi nyomtatványokra is. De ennek a célkitűzésnek a megvalósítása nem csekély nehézségek elé állította a könyvtárat. Munkatársai az utókor iránt érzett felelősségtudatból vállalták ezt a maga idejében népszerűtlen és sok akadályba ütköző nemzeti könyvtári feladatot: az elpusztításra szánt, ellenségesnek ítélt irodalom felkutatását és megőrzését.

A beszerzések különböző forrásainak egész rendszerét kellett kiépíteni az illegális nyomdatermékek minél teljesebb anyaggyűjtésének biztosításához. A legeredményesebb útnak továbbra is a hivatalos szervekkel való kapcsolat fenntar-

tása mutatkozott. Ez kétféle forrásból is biztosította rendszeresen az anyaggyűjtést. Egyrészt a postai forgalomból kitiltott és emiatt lefoglalt sajtótermékeket (melyeknek jegyzékét 1919-től a Postai és Távirati Rendeletek Tára közölte) a megállapodás értelmében a Postavezérgazgatóság lezárt zsákokban juttatta el a könyvtárba. Másrészt a Belügyminisztérium és a rendőrkapitányságok a különféle perek és elfogatások során elkobzott „tiltott nyomtatványokból” egy-egy példányt szintén biztosítottak a Széchényi Könyvtár számára.³¹ Ugyanígy beszolgáltatta az Ügyészség a terjesztésre nem engedélyezett művek cenzori példányait is. Végül pedig a Honvédelmi Minisztériummal történt megállapodás jogot biztosított a Szovjetunióból hazatérő hadifoglyoktól elkobzott magyar nyelvű nyomtatványok megszerzésére.³²

E jól működőnek tűnő szervezet kialakítása azonban kezdetben sok levelezést, tárgyalást igényelt. Az Irattár aktái őrzik nyomát annak a számtalan feljegyzésnek és kérelemnek, melyet a könyvtár, a már idézett 100 334/fk. II. 919. sz. köriratra való hivatkozással a különböző hatóságokhoz intézett. Mert a hatóságok beszolgáltatásai, úgy látszik, nem történtek minden esetben — különösen eleinte — spontán, a könyvtár, maga is figyelemmel kísérve a politikai eseményeket, időről időre kénytelen volt reklamációval élni. Egy példa erre 1922. szeptember 25-én a főkapitányhelyetteshez címzett levél azzal a kéréssel, hogy „a legutóbbi napokban leleplezett bolsevista szervezkedéssel kapcsolatban lefoglalt agitációs nyomtatványok, különösen a *Kommün* és az *Ifjú Munkás* című lapok egy-egy példányát megszerezhessek... ”³³

A hivatalos úton történő gyarapodás mellett a belföldi vétel száma elenyésző volt. Az eladó személyét a rendelkezésünkre álló források (irattári anyag, növedéknapló) általában ritkán nevezik meg. A politikai okokból személyüket titokban tartó gyűjtőknek ezt a kívánságát a könyvtár is tiszteletben tartotta, jól tudván, hogy csak ezzel nyerhetők meg anyaguk felajánlására. A legnagyobb arányú vétel *Bánóczi* Dénes gyűjteménye volt. Bánóczi, könyvtárában elsősorban a bécsi, müncheni, berlini emigráns irodalom termékeit gyűjtötte egybe, könyveket, hírlapokat és kisnyomtatványokat egyaránt. A Széchényi Könyvtár proletárgyűjteményének növedéknaplójában 1925-ben szerepel első ízben névszerint 193 nyomtatvánnyal, de — mint a könyvek névbejegyzéséből kitűnik — öt rejteti már az 1924 derekán az a „vételt meg nem nevezett személytől” forrással jelölt több, mint 400 tétel, melyet 296 045,70 korona értékben vásárolt meg a könyvtár.³⁴

A szórványos belföldi vételi ajánlatoknál rendszeresebb és nagyobb mennyiségű beszerzési lehetőséget jelentett az emigrációs irodalom külföldi vásárlása. Ennek legfőbb lebonyolítója a világháborús gyűjteménnyel kapcsolatban már említett *Eckhart* Ferenc volt, aki ekkor, mint külügyminiszeri osztálytanácsos működött Bécsben. 1920-tól kezdve nyert állandó felhatalmazást külföldi hungaricumok beszerzésére, valamint jegyzékben megjelölt folyóiratok előfizetésére.³⁵ És ez a kapcsolata a Széchényi Könyvtárral egészében 1929-ig fennállott.

A proletárgyűjtemény vételére fordított teljes összeget, sajnos, adatok hiányában nem tudjuk megállapítani, mivel a jelentések hol a világháborús anyag, hol a Nyomtatványtár kiadásaiával összevontan közlik, a külön növedéknapló pedig nem minden esetben tüntet fel vételárat.

A beszerzési források között még meg kell említenünk az ajándékok útján történő gyarapodást is, amely mennyiségben a vétellel kb. egyenlő arányban állott. De az ajándékozó személyek nevét többnyire még az eladókénál is sűrűbb

homály fedi, általában „ismeretlen” megjelöléssel vagy mint a könyvtár egyik munkatársának „gyűjtése” kerülnek be a nyilvántartásba.

Érdemes egy pillantást vetnünk a proletárdiktatúra-gyűjtemény összgyarapodásának számadataira is. (A vétel, ajándék, és a hivatalos beszolgáltatás részadatait a leltár jelzéseinek hiánya miatt nem lehet külön-külön megállapítani.)

1920: 10 218	1928: 17
1921: 1 714	1929: 385
1922: 2 207	1930: 20
1923: 535	1931: 177
1924: 920	1932: 59
1925: 800	1933: 1423
1926: 67	1934: 1070
1927: 101	

A számok érdekesen tükrözik mind a baloldali könyvkiadás lehetőségeinek hullámzását, mind pedig, ezzel összefüggésben, az ellenforradalmi cenzúra erélyének és hatékonyságának változását. Az 1920-ban naplózott egységek a tulajdonképpeni alapgyűjteményt, a Tanácsköztársaság nyomtatványait jelentették. 1921–22-ben még ezeknek hatása érelődött meg a külföldi emigrációs irodalomban. 1923-tól az ellenforradalom konszolidálódásával párhuzamosan fokozatosan csökken az illegális kiadványok száma és terjesztésük lehetősége, hogy 1930 után, a világgazdasági válság és a munkásmozgalom erősödésének hatására ismét erőre kapjon. Ezt a fellendülést tükrözik az 1933–34-es év számadatai.³⁶

A gyűjtemény leltári nyilvántartására a már többször említett proletárdiktatúra-növedéknapló szolgált (melyből a fenti adatokat is merítettük). A napló első bejegyzésének dátuma: 1920 április 16, az utolsóé: 1934 október 5. A két időpont között 446 naplótétel alatt 19 713 könyvtári egység (könyv, fénykép, kézirat, aprónyomtatvány, periodika vegyesen) került állományba. Azonban itt is, akár csak a világháborús anyag esetében, a leltár nem tükrözi híven az állomány pontos képét. Mind a kötelezpéldányok, mind a vételből származó dokumentumok olykor kétszer is, az I. vagy II. növedéknaplóba és a proletárdiktatúra-anyag leltárába egyaránt bevezetésre kerültek. Ugyanakkor a proletárgyűjteménybe máshonnan átemelt egyes darabok annak leltári nyilvántartásában gyakran nem szerepelnek. A hatósági beszolgáltatásból származó anyagnak mind a 20–40 példányába leltári bélyegző és naplósám került, melyeket később — két megtartott példányon felül — „duplum venditum” pecséttel hatálytalanítottak, és e példányokat csere céljaira használták fel.

De még ilyen nehézkes, nem mindig következetes kezelés mellett is a gyűjtemény gondozása és fejlesztése komoly munkát igényelt. Létesítésekor állandóan 4–5 tisztviselőt foglalkoztatott,³⁷ sőt időnkint ideiglenes munkaerők alkalmazása is szükségessé vált. (Így pl. néhány hónapra a Proletármúzeummal kapcsolatban már említett Szentmiklóssy Sándor is részt vett a munkában.) Az elvégzendő munka két területet ölelt fel: 1. az anyag beszerzése és rendezése, 2. az olvasóforralommal kapcsolatos tennivalók.

1. Az elrendezés elsődleges szempontja a dokumentumok formai különválasztása volt. A könyvek ezen belül nagyságkategóriák szerint, majd betűrendben kerültek a polcra, követve még a Nyomtatványtárban érvényben levő ún. müncheni rendszert. Vagyis a proletárgyűjtemény anyaga a szakrendre épülő müncheni rendszer egyik újonnan létesített szakcsoportját alkotta. Ezt tükrözte

jelzetében is (Prol. A. + a felállítás kurrens számrendje), valamint a többivel teljesen azonos méretű és rendszerű katalógusában.

2. Az olvasóforgalom méreteiről számadat nem áll rendelkezésünkre. Valószínűleg csekély lehetett, mivel igazgatói engedélyhez volt kötve és az engedély is kizárólag az épületen belüli használatra korlátozódott.³⁸ A későbbiekben a gyűjteménynek nem valamennyi darabját kezelték már egységesen „remotaként”, a rendőrségi elkobzást a könyvtár nem tekintette egyértelműnek az olvasóforgalomból való kivonással.³⁹ Ugyanakkor pedig a proletárgyűjteményen kívül, a törzsállományban is helyeztek el „Zártanyag” jelzéssel ellátott munkásmozgalmi kiadványokat — tehát a proletárgyűjtemény nem volt azonos a zártanyag kategóriájával.

1945 után természetesen a gyűjtemény használatának mindennemű korlátozása megszűnt. Anyaga fokozatosan teljes egészében beolvadt a könyvtár törzsállományába. A kéziratok, kisnyomtatványok és periodikák külön-külön az illetékes táruk állományát gazdagították. Az idevonatkozó plakátok és röplapok⁴⁰ teljes bibliográfiája a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára nyomtatásban is megjelent. És ugyancsak az évforduló alkalmából került sor a könyvek régi, különálló szakcsoportjának a megszüntetésére, valamint a címleírások modern, korszerű elvekre épülő átdolgozására. Az 1959-es év folyamán a könyvgyűjtemény egyforma kötésben, külön katalógussal az olvasóterembe kiemelve állt a kutatás szolgálatában, majd utána a könyvraktárban nyert elhelyezést, a magyar történelem egyik igen fontos korszakának irodalmi termésével gazdagítva a Nemzeti Könyvtár állományát.

Jegyzetek

1. *Magy. Könyvszle.* 1915. 140—141. l.
2. *Fejérpataky L.: A háború irodalma a németországi könyvtárakban.* = *Magy. Könyvszle.* 1916. 1—18. l.
3. A pénzügyi adatok összeállításának alapjai a könyvtár éves jelentései voltak. Ld. *Magy. Könyvszle.* 1915—1923. Az 1922. év nem jelenti a háborús gyűjtemény céljaira fordított összeg végleges lezárását, de 1923 után már az éves jelentések nem szentelnek külön rovatot az idevonatkozó kiadásoknak. A táblázatban mellőztük a jelentéktlenebb összeget alkotó líra, svéd korona, lei stb. kifizetések feltüntetését.
4. OSZK Irattár. 1920. 143.
5. OSZK Irattár. 1919. 34., 73., 281., 306., 337., 375., 1920. 103., 143., 225., 629., 1921. 11., 120., 344., 682., 1922. 269.
6. OSZK Irattár. 1922. 30.
7. OSZK Irattár. 1922. 99.
8. OSZK Irattár. 1922. 426.
9. A kötelezpéldányokat feltüntető rovat a hivatalos szervek beszolgáltatásait is magában foglalja. Az 1919—1922. évek számadatait tartalmazzák a későbbiekben a proletárdiktatúra-gyűjteménybe áthelyezett anyag egyrészét is.
10. OSZK Irattár. 1920. 210.
11. OSZK Irattár. 1922. 436.
12. OSZK Irattár. 1920. 481., 1922. 6.
13. *Magy. Könyvszle.* 1915. 142. l.
14. OSZK Irattár. 1920. 467.
15. OSZK Irattár. 1922. 65.
16. *A katonai és katonai ténykedéssel összefüggő irodalmi termékek jegyzéke.* = *Magy. Katonai Közlöny.* 1921. 1—3., 5—6. sz.
17. Ld. *Holub J.: Az Orsz. Széchényi Könyvtár háborús gyűjteménye.* = *Magy. Könyvszle.* 1915. 99—101. l.
18. OSZK Irattár. 1919. 160.

19. A Proletármúzeumról bővebben ld. a korabeli híradásokban (*Hétfői Újság*. 1919. márc. 31., *Népszava*. 1919. máj. 29., máj. 31., jún. 14., *Corvina*. 1919. jún. 10.), valamint *Kőhalmi B.: A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye*. Bp. 1959. 66–67. l.
20. Ld. *Tanácsköztársaság*. 1919. jún. 22. 73. sz.
21. *A Budapesti Munkás- és Katonatanács Közlönye*. 1919. ápr. 18. 15. sz., továbbá *A Tanácsköztársaság Könyvtárügye*. 1919. 1. sz.
22. *Vörös Őrség*. 1919. jún. 8. 7. sz.
23. OSZK Irattár. 1919. 188.
24. OSZK Irattár. 1919. 233.
25. OSZK Irattár. 1920. 45.
26. Proletárdiktatúra Növedéknapló. 1920. 246. tétel.
27. OSZK Irattár. 1920. 201.
28. 4680/1919. M. E. rendelet. 1919. szept. 10. Ld. *Budapesti Közlöny*. 1919. szept. 20. és *Magyarországi Rendeletek Tára*. 53. évf. 1919. Bp. 1919. 702. l.
29. 100 334/fk. II. 919. sz. körirat. Ld. OSZK Irattár. 1922. 428.
30. OSZK Irattár. 1919. 247.
31. Ld. pl. OSZK Irattár. 1921. 418., Proletárdiktatúra Növedéknapló. 1924. 403. tétel.
32. OSZK Irattár. 1921. 179.
33. OSZK Irattár. 1922. 428. A kérés eredményeként az említett lapok 4–4 példányban kerültek be a Proletárdiktatúra Növedéknaplóba. (1922. 375. tétel)
34. Ld. Proletárdiktatúra Növedéknapló. 1924. 400. tétel és 1925. 409. tétel.
35. OSZK Irattár. 1920. 161., 223.
36. A proletárgyűjtemény tartalmi ismertetésére nem térünk ki, erről részleteiben ld. *Markovits Györgyi* tanulmányait: *A Nemzeti Könyvtár remotái nyomán...* = *Az OSZK Évkönyve*. 1959. Bp. 1961. 260–278. l., *Üldözött költészet*. = *Az OSZK Évkönyve*. 1960. Bp. 1962. 185–238. l., *Üldözött irodalom*. = *Az OSZK Évkönyve*. 1961–62. Bp. 1963. 326–363. l.
37. *Jelentés az OSZK 1920. évi munkájáról*. = *Magy. Könyvszle*. 1920–21. 141. l.
38. *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1913–1923. évi állapotáról és működéséről*. Bp. 1926. 44. l.
39. Ld. *Markovits Gy. id. tanulmány*. = *Az OSZK Évkönyve*. 1959. Bp. 1961. 273. l.
40. *A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai az Országos Széchényi Könyvtárban*. (Összeáll. Munkácsi Piroska.) Bp. 1959. 249 l., 37 t., *A Magyar Tanácsköztársaság röplapjai*. (Összeáll. Tiszay Andor, Munkácsi Piroska, Remete László.) Bp. 1959. 299 l., 60 t. (Több más könyvtár anyaga mellett az OSZK teljes tanácsköztársasági röplapgyűjteményét is feldolgozza, a lelőhely feltüntetésével.)

Geschichtliches über die Sammlungen „Weltkrieg“ und „Diktatur des Proletariats“ in der Nationalbibliothek Széchényi

L. FERENCZY

Die Entstehung, Entwicklung und das spätere Schicksal von zwei ehemaligen, heute schon nicht mehr existierenden Sondersammlungen: der sog. Sammlung „Weltkrieg“ und der Sammlung „Diktatur des Proletariats“ sind ein interessantes Kapitel der Bestandsgeschichte der Széchényi Nationalbibliothek aus dem 20. Jahrhundert.

Mit dem Ausbruch des ersten Weltkrieges legte die Bibliothek die Grundlagen für die Weltkriegs-Sammlung, um für die künftige Geschichtsschreibung schriftliche Dokumente über die militärische und politische Geschichte des Krieges, sowie über das Leben im Hinterland zu sammeln. Diese Zielsetzung, die eine Ausweitung des traditionellen Sammelkreises der Nationalbibliothek bedeutete, hatte das Beispiel ausländischer, in erster Linie deutscher Bibliotheken vor Augen, berücksichtigte aber nicht deren im wesentlichen günstigere personelle und hauptsächlich materielle Voraussetzungen. Das Sammeln der in Ungarn erschei-

nenden Druckerzeugnisse wurde aufgrund von Aufrufen in den Tagesblättern, durch Schenkungen und durch Ablieferungen von seiten der Behörden garantiert. Aber die Beschaffung der unübersehbaren Menge der ausländischen Dokumente überstieg im Laufe der Jahre die finanziellen Mittel, die der Bibliothek zur Verfügung standen. Das bewies zuerst innerhalb der Bestandserweiterung eine Verschiebung der Proportionen zum Nachteil der ausländischen Standardwerke mit nicht militärischem Inhalt und brachte ein Absinken des wissenschaftlichen Niveaus der Nationalbibliothek mit sich. Später jedoch infolge des zahlenmässigen Anwachsens der Kriegsliteratur und der gleichzeitigen Abwertung der ungarischen Währung waren ausländische Bestellungen immer mehr eine Quelle wachsender Besorgnis. Die bedeutendste Verbindung kam mit dem Genfer *Argus Suisse de la Presse* zustande, das die wichtigsten ausländischen Tageszeitungen, Zeitungsausschnitte über auf Ungarn bezüglichen Artikelmaterial und ausländische militärische Bücher lieferte, in so grossen Mengen, dass die Széchényi Nationalbibliothek erst fünf Jahre nach Beendigung des Krieges durch eine besondere finanzielle Unterstützung der Regierung in der Lage war, ihre Schulden zu begleichen. Danach vom Jahre 1918 an war es natürlich nicht möglich, an eine weitere methodische Entwicklung der damals auf 133 519 Einheiten angewachsenen Sammlung zu denken. Die angefangenen Schriftenreihen und Zeitschriften blieben als ein ewiges Fragment im Bestand. Das in vier Hauptgruppen (1. amtliche Druckerzeugnisse 2. nichtamtliche Druckerzeugnisse 3. Bücher 4. Manuskripte) geordnete Material, das anfänglich innerhalb der Bibliothek fast eine selbständige Bibliothek bildete, wurde in den späteren Jahren nach formalen Gesichtspunkten getrennt und kam zur Aufbewahrung in die zuständigen Magazine, so fand dieses im Anfang von einer wissenschaftlichen Zielsetzung geleitete, aber in seinen Möglichkeiten und Bedingungen nicht durchdachte Bibliotheksunternehmen ein Ende.

Die zweite ehemalige Sondersammlung, die sog. Sammlung „Diktatur des Proletariats“ wurde schon von realeren Vorstellungen ins Leben gerufen. Ihre Aufgabe war zu Anfang die Bewahrung der Druckerzeugnisse der Ungarischen Räterepublik des Jahres 1919, dieser Sammelkreis wurde später teils auf Dokumente der Geschichte der ungarischen Arbeiterbewegung vor 1919, teils auf illegale Presseerzeugnisse aus der Zeit nach dem Sturz der Räterepublik, sowie auch auf ausländische Emigrantenliteratur erweitert. Die Grundlage für die Sammlung bildete das Material des Proletarischen Museums, das zur Zeit der Räterepublik gegründet worden war. Am 29. September 1919 kam es auf amtlichem Wege in den Besitz der Nationalbibliothek Széchényi. Aber zu ihrer Weiterentwicklung musste schon das ganze System der Beschaffungsquellen ausgebaut werden, da der weisse Terror die Beschlagnahme der kommunistischen und linksgerichteten Presseerzeugnisse, später sogar ihre Verbrennung anordnete. Als Ergebnis mehrmaliger Verhandlungen und Eingaben erlangte die Bibliothek das Recht, sowohl die vom Postverkehr ausgeschlossenen und deswegen vereinnahmten, wie auch die im Laufe verschiedener Prozesse beschlagnahmten Presseerzeugnisse, weiterhin die von der Staatsanwaltschaft zensierten und zur Verbreitung nicht zugelassenen Exemplare auszuwählen, und entsprechend ihrer Aufgabe als Nationalbibliothek für die Nachwelt aufzubewahren. Neben den inländischen Erwerbungsquellen gelang es durch im Ausland lebenden ungarischen Mittelsmännern, die bedeutende ausländische Emigrantenliteratur zu beschaffen. Der so zusammengetragene vollständige Bestand (Bücher, Fotografien, Manuskripte, Broschüren und Periodica) umfasste 19 713 Bucheinheiten. Seine Benutzung war bis zum Jahre 1945 an eine Genehmigung des Direktors gebunden. Später nach stufenweiser moderner Einarbeitung verschmolz die Sammlung mit dem Grundbestand der Bibliothek, die auf diese Weise die literarische Produktion eines bedeutenden Zeitabschnittes der ungarischen Geschichte bewahrt.